

Az oltár mint abszolút középpont. Isten népe szeretetének kifejeződése az oltárcsókban

KISS ENDRE

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Római Katolikus Teológia Kar,
Kolozsvár – Gyulafehérvár (RO)
endre.kiss@romkat.ro

Minden ember vágya, hogy megtalálja élete biztos középpontját. A keresztény ember számára Krisztus a biztos és abszolút középpont, akit a liturgikus térben maga az oltár jelez. Ez az a pont, ahol a Vőlegény, Krisztus, találkozni akar Jegyesével, az Egyházzal, Isten népével.

„Ne közelíts ide! Oldd le lábadról sarudat, mert a hely, amelyen állsz, szent föld.” (Kiv 3,5) A vallásos ember számára a tér nem homogén. Létezik egyfajta szent, erővel feltöltött tér. Ez olyan elsődlegesen vallásos élménye az embernek, amely megelőz mindent, mert megteremt a szilárd pontot és középtengelyt, amelyből és ahonnan minden kiindul. A vallásos ember tehát mindig törekedett arra, hogy megtalálja a világ középpontját, és ott telepedjen meg, ahonnan élet fakad. A szent tér megnyilatkozása szilárd pontot ad az embernek. A szent tereken kívül is léteznek egyedülálló terek, melyek magánvilágunk szent helyei.¹ Gondolhatunk itt emberi életünk kiemelkedő

¹ Mircea ELIADE, *A szent és profán* (ford. Berényi Gábor), Helikon, Budapest, 2014, 15-18.

és meghatározó történéseinek helyeire. A szent tér létrejötte a szentség megjelenésével hozható kapcsolatba, ahol megnyílik az átjáró a transzcendens valóság felé, és létrehozza a szent erő mögötti hatalommal való kommunikáció lehetőségét.² Ez a világ tengelye és középpontja, az *axis mundi*.³ Gyönyörű példája ennek Jákob álma, aki álmából felébredve így szól: „Milyen félelmetes ez a hely! Nem más ez, mint Isten háza és a menny kapuja! Ezért Jákob, amikor felkelt, fogta a követ, amelyet a feje alá rakott, és felállította emlékjelül, majd olajat öntött rá.” (Ter 28,17-18) A szent hely, legyen az egy oltár vagy katedrális, nem csupán egy nyílás az ég felé, hanem az eredeti világrend képmása, *imago mundi*-ja. A szenttel való találkozás mindig hierofániát⁴ sejtet, melyet egy hegy, oltár vagy templom jelképez. Ez a világ közepe. A zsidók számára ilyen a Sion-hegy Jeruzsálemben, a keresztények számára pedig a Golgota. Ezek a helyek összekötik az eget a földdel.⁵

A vallás tereit mindenütt megtaláljuk, ami azt jelenti, hogy imádkozni, Istennel kapcsolatba lépni, különböző szertartásokat végezni mindenütt lehet, azonban vannak kitüntetett helyek, terek és építmények.⁶ XVI. Benedek pápa ezzel kapcsolatban a következőket fogalmazza meg. „Újra és újra hallható: én az erdőben, a szabad ég alatt is tudok imádkozni. Egészen biztosan meg lehet ezt tenni. De ha csak ez lenne, akkor az imádság kezdeményezése egyedül a miénk lenne; akkor Isten gondolkodásunk posztulátuma lenne – s hogy ő válaszol, tud-e és akar-e válaszolni, továbbra is nyitva maradna. Az eucharisztia azt jelenti: Isten válaszolt. Az eucharisztia Isten mint válasz, mint válaszoló jelenlét. Így az Isten-ember kapcsolat

2 James C. LIVINGSTON, *Bevezetés a vallástudományba* (szerk. Bagyinszki Péter Ágoston, ford. Lukácsy Dorottya), Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest, 2021, 70.

3 ELIADE, *A szent és profán*, 27.

4 Az isteni vagy a szent valóság megjelenése, különösen szent helyen, szent tárgyban vagy szent alkalommal. Art. Hierofánia, in GÖRFÖL Tibor, MÁTÉ-TÓTH András (szerk.), *Világvallások*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009, 367.

5 LIVINGSTON, *Bevezetés a vallástudományba*, 70–71.

6 VOIGT Vilmos, *A vallás megnyilvánulásai. Bevezetés a vallástudományba*, Timp, Budapest, 2006, 41.

kezdeményezése már nem nálunk van, hanem nála, s csak így válik igazán komollyá.”⁷ Isten Jézus Krisztusban megadta a találkozási tereket és időt számunkra. Ez a találkozás a szent tér fókuszpontjára irányítja figyelmünket, vagyis az oltárra. A II. vatikáni zsinat liturgikus konstitúciója hangsúlyozza, hogy „az Egyház a legkiválóbb módon akkor lesz láthatóvá, amikor Isten szent népe teljesen és tevékenyen részt vesz a közös liturgiában, mindenekelőtt az Eucharisztia ünneplésében, az egységes imádságban az egyetlen oltár körül” (SC 41). Az egyház tehát az oltár köré gyűl össze az eucharisztia ünneplésére (KEK 1382), ebben az ünneplésben válik közösséggé.

Az eucharisztia közös ünneplése a középpontja a hívő közösségnek, melynek élén a pap áll, aki a szentmisében szentségi módon bemutatja Krisztus áldozatát az oltáron (SC 5.). Ezért „a papi lelkiség bensőjében eucharisztikus”.⁸ Ez az eucharisztiaival összefonódó lelkiség a papszentelés szertartásában hangsúlyosan jelen van a kezek megkenése, valamint a kehely és paténa átadásának liturgikus szövegeiben. A püspök, a már felszentelt papok mindkét tenyerét megkeni krizmával, miközben ezeket mondja: „A mi Urunk, Jézus Krisztus, akit az Atya Szentlélekkel és erővel kent föl, őrizzen meg téged, hogy megszenteld a keresztény népet és áldozatot mutass be Istennek.”⁹ A kehely és a paténa átadását ez a szöveg kíséri: „Vedd a szent nép áldozati adományát, amelyet Istennek kell bemutatnunk. Ismerd fel és kövesd is, amit teszel; alakítsd életedet az Úr keresztségének titka szerint.”¹⁰ A pap egész lényének formálódása az oltár közelében történik. A figyelemmel és hittel átélt szentmise a szó legmélyebb értelmében alakít, mert egyre hasonlóbba tesz Krisztushoz, és megerősíti a papot hivatásában.¹¹ Érthető tehát, hogy ha a pap életében a szentmiseáldozat elveszíti központi jelentőségét, többé már nem csúcspont és forrás, akkor ennek beláthatatlan következményei lehetnek

7 Joseph RATZINGER, *Isten közel van hozzánk. Eucharisztia: Az élet középpontja*, Szent István Társulat, Budapest 2015, 85–86.

8 XVI. BENEDEK PÁPA, *Sacramentum caritatis* 80.

9 ISTENTISZTELETI ÉS SZENTSÉGI KONGREGÁCIÓ, *A püspök, a pap és a szerpap szentelése*, 49.

10 Uo. 50.

11 *Sacramentum caritatis* 80.

hívására nézve. Papi lelakiságának szívét, középpontját veszíti el. Ezért fontos, hogy a pap gyakran elmélkedjen a szentmise misztériumáról, valamint ügyeljen a liturgikus ünneplés minden aspektusára (tér, idő, mozdulatok, szavak, tárgyak, öltözék, ének stb.); tartsa be a rubrikákat, amely egyfajta engedelmességre hívja meg a papot, hiszen nem a saját áldozatát mutatja be, hanem „Isten cselekedetét sokakért”;¹² továbbá engedje, hogy a Lélek dolgozzon rajta, aki megadja a lehetőséget, hogy az eucharisztikus ünneplés irányításának feladatát a bűnösségének tudatában lévő Péter félelmével és a szenvedő szolga mélységes alázatával végezze.¹³ A szép misézés a hívek számára az első fontos katekézis a szent áldozatról.¹⁴ Ezért a hívek tanúí kell legyenek annak a belső elmélyült készülletnek, és annak a hitnek és szeretetnek, amellyel a pap készül a szentmise bemutatására. Ezzel a pap elősegíti a hívek eucharisztia iránti tiszteletét. Továbbá fontos, hogy minden, ami a templomi tárgyakra, különösen az oltárra és a tabernákulumra vonatkozik, rendben legyen tartva.¹⁵

A liturgikus történet funkciós helye, központja az oltár, ahol elsődlegesen lezajlik a liturgia. A liturgikus megújulási mozgalom felélesztette az egy templomban egy oltár ókeresztény hagyományát. Az oltárnak szabadon kell állnia úgy, hogy körbe lehessen járni, és mindkét oldalán be lehessen mutatni a szentmisét. Megmarad az a szokás, hogy az oltárban vagy az oltár alatt helyezik el a szentek ereklyéit.¹⁶ A Római Misekönyv Általános Rendelkezései [RMÁR] szerint „az oltár az, amelyen jelenvalóvá lesz a keresztdozat a szentségi színek alatt, és egyben az Úr terített asztala is; az oltár a középpontja annak a hálaadásnak is, amely az eucharishtiában nyeri el tökéletességét” (RMÁR 296); „helyes, ha minden templomban elmozdíthatatlan oltár van, amely Krisztust, az Élő követ, világosabban és állandóan jelzi” (RMÁR 298); körüljárható legyen, központi

12 Michael KUNZLER, *Az Egyház liturgiája*, Agapé, Szeged, 2005, 34.

13 FERENC PÁPA, *Desiderio desideravi*, 23, 56, 59.

14 KLÉRUS KONGREGÁCIÓJA, *A papi élet és szolgálat direktóriuma*, 49.

15 KLÉRUS KONGREGÁCIÓ, *A pap, az ige hirdetője, a szentségek kiszolgáltatója és a közösség vezetője a harmadik keresztény évezred távlatában* (Római dokumentumok 16), Szent István Társulat, Budapest, 1999, 28.

16 KUNZLER, *Az Egyház liturgiája*, 206.

helyen, elmozdíthatatlan és felszentelt (RMÁR 299); az egyház ősi szokása szerint az elmozdíthatatlan oltár fedőlapja természetes kőből¹⁷ készüljön (RMÁR 301); továbbá fontos, hogy a hívek figyelmét semmi ne vonja el az oltárról (RMÁR 303).

Az oltár szó jövevényszó, amely a latin *adolere*, elégetni szóból származik. Ebbe az irányba mutat az *ara*, eredete az *arere* (égetni) is. Jelentésének alapja az áldozatok elégetésére szolgáló tűzhely.¹⁸ A zsidó hagyomány ismeri az áldozati oltárt, ahol bemutatták az áldozatokat és az asztalt, ahová a felajánlott kenyerek kerültek. Az áldozati oltár és a felajánlások asztala egységesül a templomokban, és így válik a keresztény oltár prototípusává.¹⁹ Az *altare* kifejezés eredetileg azt a magaslati helyet jelölte, ahol az áldozatot bemutatták (*alta ara*). Az oltár tehát a templomhajóhoz képest pár lépcsővel magasabban található. A szentélyen belül is néhány, mindig páratlan számú lépcsőfok vezet fel hozzá. A kőből vagy fából készült oltár alsó részét *stipesnek*, felső lapját *mensának* nevezzük. Alakja lehet asztal formájú, az utolsó vacsorára utalva (*mensa*), vagy koporsó alakú, utalva ezzel arra, hogy az őskeresztények a szent vértanúk sírján mutatták be a szentmiseáldozatot. Az oltár közepén lévő mélyedésbe szentek ereklyéit helyezik (*sepulchrum*).²⁰

A pogány kultuszokban is találunk oltárokat, melyeket az istenség tulajdonának, tartózkodási helyének tekintettek, ezért megfelelő imaformával átadták neki, megkenték olajjal, majd föláldozták rajta az első áldozatot. Ettől kezdve fölszenteltnek tekintették azt. Az ószövetségben az égő és illatáldozati oltár a jeruzsálemi templom fölszentelésnek lényeges része volt. A katolikus liturgiában új templom esetében az oltárszentelés (*dedicatio altaris*) a templomszentelés

17 A kő szimbólumjellege abban is megmutatkozik, hogy számos újszövetségi szentírási hely sziklának, élő sziklának, szegletkőnek nevezi Krisztust. Arató Miklós, Art. Oltár, in VERBÉNYI István, ARATÓ Miklós Orbán (szerk.), *Liturgikus lexikon. A katolikus egyház liturgiája*, Szent István Társulat – Kairosz, Budapest, 1989, 190–192.

18 Rupert BERGER, Oltár, in *Lelkipásztori liturgikus lexikon*, Vigilia, Budapest, 2008, 361.

19 Nicola BUX, *Mélyülő hittel a szentmisén*, Kairosz, Budapest, 2011, 77–78.

20 SZAKÁCS Béla Zsolt (szerk.), *Ars Sacra. A liturgikus művészet kézikönyve*, Szent István Társulat, Budapest, 2019, 51.

része, amelynek mai formáját az 1977. április 29-én kelt *Ordo dedicationis ecclesiae et altaris* szabályoz. Az oltár konzekrációjával az áldozatbemutatás helyét Istennek szenteljük. A dedikációt végző püspök, az Úr Krisztus öt szent sebének jeléül középen és az oltár négy sarkán megkeni krizmával, majd a krizmát tenyerével szétteríti a menza egész felületén. A megkenés helyein tömjént égetnek, majd a megkent oltárra kendőt helyeznek és ráterítik az oltárterítőket.²¹ A krizmával való megkenés által az oltár Isten fölkejtjének, Krisztusnak szimbólumává válik. Az elégetett tömjén füstje jelzi, hogy Krisztus áldozata kedves Istennek, amellyel együtt a mi imád-ságaink is Isten színe elé jutnak.

Az oltár méltósága abban rejlik, hogy az Úrra és az ő megváltó tetteire mutat, így az Úr szimbólumává válik. A keresztény oltár nem folytatja a pogány oltárok vagy a zsidó égőáldozati oltár hagyományát. Az ősi áldozatok helyét átvette Krisztus engedelmes önátadása.²² Ezért az oltár titokzatosan a szent keresztet is jelképezi, amelyen Jézus, az örök Főpap bemutatta áldozatát, de jelenti magát Krisztust is, hiszen a keresztfa csak láthatóvá tette Jézus szívének belső oltárát. A templom lényegi magvát jelenti, mert az oltár teszi a templomot templommá. Az oltár az a hely, ahol az Úr kereszthalálának szentségi megjelenítése végbemegy,²³ és nem kevesebb, mint Isten és a Bárány trónusa.²⁴

A következőkben egyetlen liturgikus mozdulatra fókuszálok: az *oltárcsó*kra. Habár időben egy nagyon rövid, mindössze pár másodpercet igénybe vevő liturgikus mozdulatról és jelről van szó, mégis fontosnak tartom, hogy bepillantsunk e cselekvés mélyseges értelmébe. Láttuk, hogy a pap, ha szépen mutatja be a legszentebb áldozatot, mélyebb hitre vezetheti el a jelenlévőket. Személyes

21 RADÓ Polikárp, Oltárszentelés, in Diós István (szerk.), *Magyar Katolikus Lexikon* X., Budapest, 2005, 100.

22 Johannes H. EMMINGHAUS, Der Gottesdienstliche Raum und seine Gestaltung, in Hans Bernhard MEYER et al. (szerk.), *Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft III.*, Pustet, Regensburg, 1990, 347–398 (387).

23 BARSÍ Balázs, FÖLDEVÁRY Miklós István, *Belépek Isten oltárához. Bevezetés a templom misztériumába*, Sümeg, 2003, 63–66.

24 Jeremy DRISCOLL, *Ez történik a misén*, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2010, 29.

tapasztalatom alapján bátran kijelenthetem, hogy a szentmiseáldozat bármely történése hitre vezető tanúságtétel lehet, még azok a liturgikus mozdulatok is, amelyekről azt gondolnánk, bizonyára senki nem figyel rájuk.

A csók nem szorítkozik pusztán az udvarlás és szerelem területére. Története, különösen üdvözlésként, a régmúlt időkre nyúlik vissza. Az ókeresztények békecsókkal köszöntötték (*osculum pacis*) egymást, amely hitük szerint a csókot adó lelkét hordozta, és spirituális kapcsolatot teremtett a két ember között.²⁵ A világ különböző vallásaiban megcsókolják a szent tárgyakat. Ezekben a kultúrákban a csók a tisztelet jele és üdvözlési forma, de természetesen az istenséget jelképező tárgyakra is alkalmazták. Bizonyos kultúrákban kialakult a hagyomány is, hogy az ünnepi alkalmak során megcsókolták azt az asztalt, ahol étkeztek. A pogány szertartásokban a csók nemcsak személyeknek, hanem szent dolgoknak is kijárt, így bálványszobroknak, templomok küszöbének, ajtókereteknek, ugyanakkor az uralkodónak átadott ajándékot és a tőle kapott tárgyakat is csókkal illették.²⁶ Nem meglepő tehát, hogy az ókori kultúrában jelen lévő üdvözlő csók rítusa és szokása a szent helyek, tárgyak számára a kereszténységben is folytatódik. Igazából egy polgári üdvözlési szokás vallásos területen való alkalmazásáról van szó. Mint keresztény népszokás már a 4. század végén megjelenik az oltár csókkal való üdvözlése. A csók először egyszerűen az oltárra, a *mensa Dominica* vonatkozott. Később ez gazdagodik azzal a gondolattal, hogy a kőből épült oltár magát Krisztust jelenti, aki maga a szegletkő. A vértanúk tiszteletének növekedésével a középkor kezdetétől általánossá vált, hogy a csók az oltárban elhelyezett vértanúk ereklyéinek üdvözlése is. Ezzel együtt a liturgiát végző csókjával a diadalmas egyházat is üdvözölte. III. Ince pápa idejében már úgy értelmezték, hogy a püspök, aki megcsókolja az oltárt, Krisztust üdvözli mint menyasszonyát. Ebben a gesztusban a vértanúk tisztelete

25 Marcel DANESI, *A csók története. A populáris kultúra születése* (ford. Zsuppán András), Typotex, Budapest, 2019, 7.

26 Johannes H. EMMINGHAUS, *Die Messe. Wesen-Gestalt-Vollzug*, St-Benno, Klosterneuburg, 1992, 166–169.

összekapcsolódik a bűntől való megtisztulás vágyával.²⁷ Jól mutatja ezt a következő imádság: „Kérünk Téged, Uram, szentjeid érdemeiért (itt megcsókolta az oltárt), akiknek ereklyéi itt vannak, és minden szentért: bocsásd meg minden bűnömet.”²⁸ *Krisztus, aki a mi főpapunk, áldozatunk és oltárunk* és az oltárban elhelyezett vértanúk, szentek ereklyéi tiszteletének ilyenfajta összekapcsolása kifejezte, hogy Krisztussal együtt a vértanúk és a szentek is jelen vannak a liturgia megünneplésében, Krisztus Király oldalán foglalnak helyet a mennyi dicsőségben. Ahol Krisztus megjelenik, ott szentjei dicsőségében jelenik meg. A szentek ereklyéi tudatosították azt, hogy a küzdő egyház nem létezhet a diadalmas egyház tagjainak közössége nélkül.²⁹

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a 7. században az oltár csókkal való tisztelete mellett az üdvözlés az evangéliumos könyvnek is kijárt, jelezve, hogy e két valóság körül forog a liturgia. Később, a 12. századtól, hozzáadódik az oltáron elhelyezett kereszt csókkal való üdvözlése is.³⁰

A *Római Miskönyv Általános Rendelkezései* az oltárcsókkal kapcsolatban a következőket írja elő: amikor a szolgálattevők megérkeznek az oltárhoz, mélyen meghajolnak, „a pap föllép az oltárhoz, és azt tisztelete jeléül megcsókolja” (RMÁR 122, 123). Kezeit ráteszi az oltárra és ajkával megérinti az oltár lapját.

A liturgikus cselekményekben a teljes ember vesz részt. Romano Guardini a következőket jegyzi meg:

nem a lélek az, amely magára ölti az ima, a felajánlás és a cselekedet gesztusait, hanem az ember a maga teljességében, aki a liturgikus cselekmény alanyává válik. Csakis a spirituálisan táplált testi valóság és a testileg kifejezett spiritualitás által

27 Josef Andreas JUNGMAHN, SJ, *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen messe II.*, Herder, Wien – Freiburg – Basel, 1962, 402–409.

28 EMMINGHAUS, *Die Messe*, 168.

29 Theodor SCHNITZLER, *Die Messe in der Betrachtung*, St. Benno, Leipzig, 1962, 282–284.

30 JUNGMAHN, *Die Messe*, 403–405.

tud az ember ismét a szimbólumok emberévé válni, amelyek a gesztusokban, a cselekményekben nyilvánulnak meg. Szimbólumok nélkül ugyanis egyfajta szertartás, és nem liturgia valósul meg. A keresztény vallásosság működő alanya tehát az ember.³¹

A testi mivolt egyre inkább átlelkesül, spiritualizálódik, a lélek megtestesül.³² Ha mindezt az oltárcsókra vonatkoztatjuk, ebben a rövid történetben a külső gesztusnak meg kell egyeznie a szívvel. A Krisztus áldozatával szorosan összekapcsolt szív megmutatkozik. A test ebben a pillanatban nem határt jelent, hanem hidat,³³ hiszen kommunikálni kezd, megmutatva a belső kapcsolat mélységeit és intimitását. Krisztus a főpap az oltár és az áldozati bárány. A pap az egyházi rend szentsége által részese Krisztus papságának, ezért *in persona Christi Capitis* lép az oltárhoz, hogy ugyanazt cselekedje, amit ő tett. Létezhet-e a barátságnak ennél teljesebb kifejeződése? Az oltár-csók és bármilyen más megnyilvánulása csak akkor valósul meg, ha a papot imádságos és szenvedélyes szeretet fűzi az eucharisziához.³⁴

Az oltár-csók tehát Krisztusnak szól, amely az egyház gyengéd szeretete Jézus személye és a megváltás misztériuma iránt, egyben köszöntés, tisztelet, hódolat és hálaadás. Így a pap az oltár csókját a teljes egyház nevében (*in persona Ecclesiae*) hajtja végre. Ez az egyház, vagyis a mennyasszony csókja a Vőlegénynek, Krisztusnak. Jegyes a Jegyesével találkozik. A pap ugyanis az egész egyházat képviseli. A csókban benne van a hívek lelkiülete is. Ez a találkozás egy nagy jelképes pillanat, melyben a jelen lévő Krisztus a jelen lévő egyházzal ölelkezik össze. Mindez áradó szeretetünk kifejeződése a papon keresztül, aki mint az egyház képviselője és a hívek

31 HORVÁTH Hajnalka, Romano Guardini, a liturgikus teológus, *Praeconia* 1 (2014) 97–102 (99–100).

32 Domenico SARTORE, CSJ, Liturgia és lelkipásztorkodás, in PÁKOZDI István, SOMORJAI Ádám OSB (szerk.), *A liturgiatudomány kézikönyve* (Szent István kézikönyvek 17.), Szent István Társulat, Budapest, 2020, 239–269 (250).

33 DIÓSI Dávid, *Bepillantás a liturgiateológiába*, Jel, Budapest, 2022, 70–71.

34 KLÉRUS KONGREGÁCIÓJA, *A pap, az ige hirdetője, a szentségek kiszolgáltatója és a közösség vezetője*, 25–29.

közösségének vezetője jelenik meg.³⁵ Nem szabad elfelednünk, hogy a teljes egyház nevében tett gesztus és jel mögött ott van a pap személye, az áldozatbemutató, aki egy pillanatra Krisztussal való bensőséges kapcsolatát is megmutatja a híveknek. Ezt a szentelésből fakadó bensőséges összefonódást a mindennapos eucharisztikus találkozás táplálja.

A liturgia nem pusztán lelki dolog. A testben fejeződik ki a lélek szépsége, amely átjárja a testet és láthatóvá válik a szent cselekmény bemutatása közben. A pap minden mozdulatában ez a szépség válik nyilvánvalóvá.³⁶ Ebben az egyszerű gesztusban is a liturgiát végző pap erről a szépségről tesz tanúságot. Rövid tanulmányom célja, hogy ezt a sokszor sietősen és átélés nélkül végzett gesztust és jelt újraértékeljük, megmutatva mélyiséges értelmét, közelebb vonva nemcsak a hívő ember tekintetét, hanem szívét is Krisztus megváltó keresztdozatához.

Bibliográfia/Bibliography

XVI. BENEDEK PÁPA, *Sacramentum caritatis*, Diós István (szerk.), SZIT, Budapest, 2007.

FRANCESCO, *Desiderio desideravi*, AAS 114.7 (2022) 799–825.

ISTENTISZTELETI ÉS SZENTSÉGI KONGREGÁCIÓ, *A püspök, a pap és a szerpap szentelése*, OLT, Budapest 1990.

KLÉRUS KONGREGÁCIÓ, *A pap, az ige hirdetője, a szentségek kiszolgálója és a közösség vezetője a harmadik keresztény évezred távlatában* (Római dokumentumok 16), Szent István Társulat, Budapest, 1999.

35 GYULAY Endre, *Ámentől Ámenig. Tudatos bekapcsolódás a szentmisébe*, Budapest, 2010, 15. Ehhez a témához lásd Aurel IȘTOC, *Sfânta Liturghie explicată, comentată și ilustrată punct cu punct*, Săpientia, Iași, 2012, 76–82.

36 Anselm GRÜN, *Szépség. Az életöröm új spiritualitása*, Új Ember, Budapest, 2014, 96.

- ARATÓ Miklós, Oltár, in VERBÉNYI István, ARATÓ Miklós Orbán (szerk.), *Liturgikus lexikon. A katolikus egyház liturgiája*, Szent István Társulat – Kairosz, Budapest, 1989.
- BARSI Balázs, FÖLDVÁRY Miklós István, *Belépek Isten oltárához. Bevezetés a templom misztériumába* (Fons et Culmen 2.), Sümeg, 2003.
- BERGER, Rupert, Oltár, *Lelkipásztori liturgikus lexikon*, Vigilia, Budapest, 2008.
- BUX, Nicola, *Mélyülő hittel a szentmisén*, Kairosz, Budapest, 2011.
- CSELÉNYI István Gábor, Máriapócsi énekeink teológiája, *Keresztény Szó* 27. 7 (2016) 1–6.
- DANESI, Marcel, *A csók története. A populáris kultúra születése* (ford. Zsuppán András), Typotex, Budapest, 2019.
- DIÓSI Dávid, *Bepillantás a liturgiateológiába*, Jel, Budapest, 2022.
- DRISCOLL, Jeremy, *Ez történik a misén*, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2010.
- ELIADE, Mircea, *A szent és profán* (ford. Berényi Gábor), Helikon, Budapest, 2014.
- ELŐD István, *Katolikus dogmatika*, Szent István Társulat, Budapest, 1978.
- EMMINGHAUS, H. Johannes *Die Messe. Wesen-Gestalt-Vollzug*, St-Benno, Klosterneuburg, 1992.
- EMMINGHAUS, H. Johannes, *Der Gottesdienstliche Raum und seine Gestaltung*, in Hans Bernhard MEYER et al. (szerk.), *Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft* III., Pustet, Regensburg, 1990.
- GÖRFÖL Tibor, MÁTÉ-TÓTH András (szerk.), *Világvallások*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009.
- GRÜN, Anselm, *Szépség. Az életöröm új spiritualitása*, Új Ember, Budapest, 2014.
- GYULAY Endre, *Ámentől Ámenig. Tudatos bekapcsolódás a szentmisebe*, Budapest, 2010.
- HORVÁTH Hajnalka, *Romano Guardini, a liturgikus teológus, Praeconia* 1. (2014) 97–102.
- IȘTOC, Aurel, *Sfânta Liturghie explicată, comentată și ilustrată punct cu punct*, Sapiientia, Iași, 2012.

- JUNGSMANN, Josef Andreas SJ, *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen messe II.*, Herder, Wien – Freiburg – Basel, 1962.
- KUNZLER, Michael, *Az Egyház liturgiája*, Agapé, Szeged, 2005.
- LIVINGSTON, C. James, *Bevezetés a vallástudományba* (szerk. Bagyinszki Péter Ágoston, ford. Lukácsy Dorottya), Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest, 2021.
- RADÓ Polikárp, Oltárszentelés, in DIÓS István (szerk.), *Magyar Katolikus Lexikon X.*, Budapest, 2005.
- RATZINGER, Joseph, *Isten közel van hozzánk. Eucharisztia: Az élet középpontja*, Szent István Társulat, Budapest 2015.
- SARTORE, Domenico CSJ, Liturgia és lekipásztorkodás, in PÁKOZDI István, SOMORJAI Ádám OSB (szerk.), *A liturgiatudomány kézikönyve* (kézikönyvek 17.), Szent István Társulat, Budapest, 2020, 239–269.
- SCHEFFCZYK, Leo, ZIEGENAUS, Anton, *Mária az üdvtörténetben. Mariológia* (Szent István Kézikönyvek 8), Szent István Társulat, Budapest, 2004.
- SCHNITZLER, Theodor, *Die Messe in der Betrachtung*, St. Benno, Leipzig, 1962.
- SZAKÁCS Béla Zsolt (szerk.), *Ars Sacra. A liturgikus művészet kézikönyve*, Szent István Társulat, Budapest, 2019.
- VOIGT Vilmos, *A vallás megnyilvánulásai. Bevezetés a vallástudományba*, Timp, Budapest, 2006.